ROČKI GLAGOLJSKI ABECEDARIJ

Branko FUČIĆ, Rijeka

Crkva sv. Antuna opata i pustinjaka u Roču u Istri staro je srednjovjekovno zdanje, na kome se jasno luče dvije građevne faze. Starijoj fazi pripada lađa i to do određene i već na prvi pogled uočljive visine zidova. Ta faza je romanička. Arhitektonskim tipom ona se uklapa u jednu užu regionalnu grupu istarskih romaničkih crkava što ih nalazimo u Buzeštini. Osim crkve sv. Antuna u Roču to su crkve sv. Jeronima na groblju u Humu, sv. Jurja u Grimaldi, sv. Tome na Crnigradu i župna crkva sv. Marije u Vrhu. Njih redom karakterizira izbočeni srednji dio pročelja u kome se u prizemlju duboko uvlače crkvena vrata dok mu se u vrhu oblikuje preslica s lukovima za zvona. Na sv. Jeronimu u Humu, koji je od svih nabrojenih crkava u najvećoj mjeri sačuvao svoj izvorni oblik, vidi se da je ova grupa izvorno imala »učahurenu« apsidu.

Stariji sloj zidnih slika u humskom Sv. Jeronimu datira iz druge polovine XII stoljeća[1], a na tim slikama su i glagoljski grafiti iz tog vremena (Humski grafit).[2] O župnoj crkvi sv. Marije u Vrhu postoji podatak da je bila posvećena 1231 godine.[3] U posljednje vrijeme (1975 godine) pojavili su se mali fragmenti zidnih slika i u crkvi sv. Jurja u Grimaldi. Premda još neproučeni, oni su po prvim dojmovima romanički.

---

[1] B. Fučić, Hum, ciklus romaničko-bizantinskih zidnih slikarija. Peristil br. 6—7, Zagreb 1963—64, str. 13—22; Isti, Istarske freske, Zagreb 1963, str. 16, reprodukcije 5—10, katalog 4.

[2] B. Fučić, Najstariji hrvatski glagoljski natpisi. Slovo br. 21. Zagreb 1971., str. 252—254.

[3] Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji. Zagreb 1975., str. 492. s. v. Vrh.

To su momenti koji nas orijentiraju u datiranju arhitekture ovog sloja crkava po Buzeštini XII stoljećem i početkom XIII stoljeća.

Druga građevna faza na crkvi sv. Antuna u Roču je kasnogotička.[4] Nas ovdje zanima samo stariji (romanički) građevni dio crkve sv. Antuna.

Istražujući ovu crkvu godine 1949, sondirao sam unutrašnje lice njezinih zidova, pa sam ispod višestrukih premaza vapnom ustanovio na starijoj, romaničkoj fazi južnoga zida lađe ostatke zidnih slika i to u dva različita sloja žbuke.[5]

Stariji sloj je ujedno i prvi sloj žbuke na zidu; on je suvremen gradnji ove crkve. Na njemu sam, na južnom zidu, osim ostataka romaničkih zidnih slika, otkrio i dva velika, crvenom bojom oslikana posvetna križa.[6] Radi se o morfološkom tipu križa proširenih okrajaka krakova (croix pattée), koji je upisan u dvije koncentrične

---

[4] R. Ivančević, Gotičke crkve u Roču. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti V, str. 15—28. Zagreb 1964. — Drugoj, kasnogotičkoj građevnoj fazi pripada novi, triosminski zaključen i mrežasto nadsvođeni prezbiterij te povišeni, nadograđeni dio zidova u lađi i novi, zvjezdoliki rebrasti svod nad lađom. Sudeći po upotrebljenoj klesanoj kamenoj građi, po stilu i tehnici izradbe, ova se druga obnoviteljska građevna faza crkve sv. Antuna podudara s elementima kasnogotičke obnove prezbiterija na župnoj crkvi sv. Bartolomeja u Roču. Ta obnova župne crkve datirana je godinom 1492. i to glagoljskim slovima Č.U.P.B., što su uklesana u jedan kameni blok na vanjskom licu prezbiterija. Stoga se i obnova crkve sv. Antuna treba, dosljedno tome, utvrditi oko godine 1492. i pripisati istoj graditeljskoj ruci, koja je radila na župnoj crkvi.

[5] B. Fučić, Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Istri (doktorska disertacija, rukopis), Rijeka-Ljubljana 1964, str. 507; Isti, Romaničko zidno slikarstvo istarskog ladanja, Bulletin JAZU za likovne umjetnosti, god. XII, br. 3. Zagreb 1964, str. 50—84. Na mlađem sloju otkrio sam fragmenat freske iz prve polovine XV stoljeća. Ikonografskim sadržajem on je dio oslikanog kalendara, tj. prikaza seljačkih radova u pojedinom mjesecu tokom godine. Na našem fragmentu može se prepoznati motiv kolinja u mjesecu prosincu: vidi se nagnuta glava mladića pod šeširom dok iznad nje visi par kobasica. Mladić je bio prikazan kako sagnut, zamahom sjekire, ubija svinju. Drugi, stariji sloj zidnih slika, našao sam u udubini malog prozora na južnom zidu i opredijelio ga romanici XII—XIII stoljeća. Tu se vidi naslikana biljna i cvjetna ornamentika.

[6] Posvetnim križevima nazivamo onih 12 bojom oslikanih križeva na unutrašnjem licu crkvenih zidova ili pak urezanih na crkvenim stupovima na kojima biskup svetim uljem pomazuje crkvenu zgradu prigodom obreda posvećenja crkve (dedicatio ecclesiae).

kružnice. U međuprostorima koji razdvajaju te kružnice, umetnute su krupne ukrasne okrugle točke poput jabuka ili dragog kamenja.[7]

Prema dosadašnjoj literaturi, praksa slikanja ili graviranja posvetnih križeva počinje negdje prema XIII stoljeću, iako neki autori smatraju tu praksu starijom.[8]

Na crvenim bojadisanim površinama ovih križeva uparano je nekoliko glagoljskih grafita.

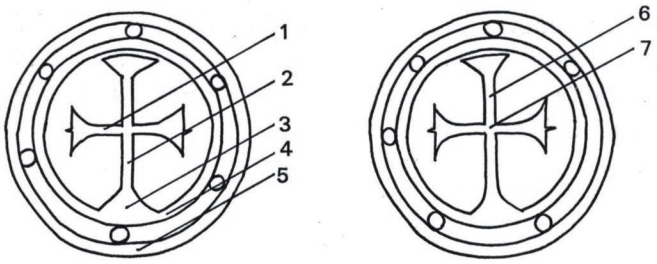

Na prvom lijevom posvetnom križu čitamo:

1. TO PISA P(O)P STARAC (Z) LIKE M(I)S(E)CA APRILA VĬ (= 13) D(A)N M(ileżim) Č.U.ŽĬ (= 1417).
   Kurziv.
2. PISA
   . . . .
   . . . .
   Ustav XIV—XV stoljeća.
3. V IME B(O)ŽIE AM(E)N'
   Ustav XIV stoljeća. V je morfološki starijeg tipa.
4. V IME B(O)ŽIE AM(E)N' . . . (dalje je nečitko)
   Ustav XIV—XV stoljeća.
5. Nečitak glagoljski grafit.

   Na drugom (desnom) posvetnom križu nalazi se:

6. Nečitak glagoljski grafit.

---

[7] Oko lijevog posvetnog križa ovih točaka ima 7, oko desnog ima ih 6.

[8] Vidi: Cabrol-Leclercq, DAL IV/1, 393. i D. Stienfenhoffer, Die Geschichte der Kirchenweihe, str. 113—116. — Prema mojim zapažanjima posvetni križevi na istarskim i kvarnerskim spomenicima pokazuju veliko bogatstvo oblika, no križevi na zidovima romaničkih crkava (Sv. Petar u Trvižu, Sv. Elizej u Draguću, Sv. Marija Magdalena u Bazgaljima, Sv. Juraj kod Vrbnika) ističu se, poput posvetnih križeva u St. Antunu u Roču, svojim osobito velikim dimenzijama.

7. Grafit s glagoljskim azbučnim nizom, uparan na vodoravnoj prečki križa. On je glavni predmet našeg prikaza.

Pisala ga je uvježbana, ispisana ruka te on, očigledno, nije neka đačka vježba početnika.[9]

Grafit je pisan u dva retka. Kontinuirani azbučni red na njemu obuhvaća 34 znaka. Slova N i S su dijelom oštećena (ali se ipak razabiru njihovi glavni obrisi), dok su slova P i R potpuno uništena.

Conspectus generalis na ovom grafitu pokazuje period formiranja hrvatske uglate glagoljice. Gotovo sva »oka« glagoljskih slova su uglata, a oka u slovima V, D, Ž, L, T dosegla su već izduljeni pačetvorni oblik.

Slovo G na ovom grafitu ima na prvi pogled posve neuobičajeni oblik:

U zabunu nas dovodi okomita crta, povučena sredinom slova. No ako se bolje promotri taj detalj u mikroreljefu obojene žbuke, u koju je ta crta uparana, vidi se da ona nije povučena kontinuirano, jednim jedinim duktusom, već da u njezinu smjeru koincidiraju dva duktusa: prvim duktusom je zatvorena lijeva strana gornjeg oka a drugim duktusom lijeva strana donjeg oka. Gravirajući prvi potez u relativno otpornom materijalu, pisar je prejakim pritiskom oštrice prešao granicu gornjeg oka i dopro do lijeve crte donjeg oka. Idealan oblik slova G u predodžbi ročkog glagoljaša pojavio bi se zapravo u ovoj slici:

Nagnemo li to slovo malo ulijevo, pred nama je mlađi oblik slova G, kakav se od XIII stoljeća (Odlomak legende o sv. Tekli) piše u hrvatskoj glagoljici.

---

[9] Kako se taj grafit nalazi na posvetnom križu, možda je ovaj puni opseg glagoljske azbuke simbolizirao u predodžbenom svijetu davnog ročkog glagoljaša onu istu misao, koja je izražena i u liturgijskom činu biskupa, koji prilikom svečanog posvećenja crkve piše vrhom svoga štapa na pepelom posipanom crkvenom tlu, duž dijagonala, latinski i grčki alfabet. Time, pišući slova od alfe do omege, smjera na Krista, koji je »alfa i omega«, početak i kraj, vladar sviju vremena (Apokalipsa 1,8 ; 21,6 ; 22,13).

Stariji oblik glagoljskog G na hrvatskim spomenicima XI i XII stoljeća (Krčki natpis, Bašćanska ploča, Bečki listići, Premudini ostrišci, Grdoselski ulomak) oblikuju spoj između gornjeg i donjeg oka pomoću dva duktusa. Prvi (koji zatvara desnu stranu gornjeg oka) produžuje se nizdol (okomito ili koso), a drugi (koji zatvara lijevu stranu, produljuje se vodoravno u gornju liniju donjeg oka (vidi crtež lijevo). Na rukopisu XIII stoljeća (Odlomak legende o sv. Tekli) dolazi do redukcije tih dvaju duktusa, te se od sada svega jednim duktusom, u lomljenoj crti pod oštrim kutem, povezuju oba oka glagoljskog slova G (crtež desno).

Na našem ročkom grafitu oba su oka već vezana samo jednim duktusom, ali se u položaju slova G još očituje tradicija vodoravnog smjera nekadašnjeg »drugog« duktusa.

Izduljena, pačetvorna oka na slovu D još su podjednake visine, a u vrhu slova spojena lukom. U razvojnom pogledu taj oblik je mlađi od oblika na Bašćanskoj ploči i na Bečkim listićima a starije je od oblika na Odlomku legende o sv. Tekli.

E ima jednu vodoravnu crtu kao kod hrvatskih spomenika XII stoljeća.[10]

Iže ima trokutnu bazu hrvatskih spomenika XII i XIII stoljeća (Jurandvorski ulomak III, Premudini ostrišci, Ljubljanski homilijar). Na našem ročkom grafitu *iže* ima u vrhu kvačicu. To je zapravo ligatura Iže + Ž, koja ujedno označuje i sam azbučni naziv glagoljskog slova *iže*. Ta ligatura počinje se javljati već u glagoljskim liturgijskim tekstovima XII stoljeća u Makedoniji (Ohridski aprakos), a u hrvatskim glagoljskim kodeksima ta je ligatura uzuelna od poč. XIII stoljeća (Londonski fragment brevijara).[11]

---

[10] Morfološki razvitak pojedinih glagoljskih znakova, naravno, ne predstavlja jedinstvenu i svuda ravnomjernu evolucionu liniju, što nas u istraživanju prisiljava na skrajnji oprez. Nakon XII stoljeća ta se crta pretvara u točku ili posve izostaje, no slovo E s vodoravnom crtom vidimo još godine 1330. na glagoljskom natpisu iz crkve sv. Martina u Senju.

[11] Zahvaljujem na kolegijalnom usmenom saopćenju i na ovim podacima dr Mariji Pantelić.

Slovo I je starog tipa XI i XII stoljeća (v. crtež lijevo); starijeg od novog hrvatskog oblika »reduciranog duktusa« (crtež desno), kakav se usporedno sa starim oblikom pojavljuje već na Bečkim listićima.[12]

Kod slova *đerv* lijevi je elemenat pačetvorna obrisa, što je karakteristika hrvatske glagoljice počevši od Grškovićeva odlomka apostola. Taj je elemenat presječen onom vodoravnom crtom koja se vezuje s podnicom desnog elementa (s podnicom »oka«), a to je pojava što ne bi bila znakom starosti ovog ročkog grafita da tu istu pojavu nismo već utvrdili u oblikovanju slova *đerv* na Humskom grafitu.

K, čini se, još ima supskript u obliku točke, koji slovo K u XIII stoljeću više nema. No i na Bašćanskoj ploči, na Jurandvorskim ulomcima i na Humskom grafitu već dolazi slovo K bez točke.

Slovo M na našem grafitu zastupljeno je mlađim oblikom, tj. recepcijom ćiriličkog ili latiničkog znaka, a to je pojava što je u hrvatskoj glagoljici pratimo već početkom XII stoljeća na Bašćanskoj ploči i tokom toga stoljeća na Bečkim listićima, Ljubljanskom homilijaru, Grdoselskom ulomku i na Humskom grafitu. N još ima bočne crte na lijevoj strani: na dnu oka i na dnu okomite haste. Tih bočnih crta, u načelu, ono više nema u XIII stoljeću.[13]

S se javlja s oblim tijelom; svojim ravnim, sploštenim plaštem ono se morfološki vezuje na kvarnerske i istarske spomenike XI—XII stoljeća (Plominski natpis, Valunska ploča, Senjska ploča, Grdoselski ulomak).

---

[12] O redakciji duktusa u razvoju hrvatske glagoljice vidi: B. Fučić, Grdoselski ulomak. Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 7, Zagreb 1959., str. 194—195.

[13] Poznat mi je svega jedan primjer i to u glagoljskoj epigrafici, da se taj stari tip slova N javlja i nakon XIII stoljeća u ambijentu žive glagoljske pismenosti. Radi se o natpisu iz godine 1330, koji se nalazio u crkvi sv. Martina u Senju (danas u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu). Arhaična pojava tako oblikovanog N na glagoljskom zapisu na kamenoj ploči iz Slatine kraj Banjaluke (XIV—XV stoljeće) spada u rubne pojave jednog pisma u povlačenju. Ploča je sada izložena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Izvorno udvojeni elementi slova U već su na našem grafitu međusobno srasli. Iz konture ovoga slova ne proviruje na desnoj strani vodoravna crta. Razvojno je to mlađi oblik slova, kakav poznajemo u XIII stoljeću na Odlomku legende o sv. Tekli.

Okomita i vodoravna hasta slova H već su izvedene jednim duktusom, tvoreći međusobno oštri kut. I to je razvojno mlađi oblik slova (redovit u XIII stoljeću), no treba primijetiti da se takav oblik nalazi već i na Bašćanskoj ploči.

Ot je oblikovan na način tipičan za hrvatsku glagoljsku grafiju. U tom obliku on se reda na spomenicima počevši od Grškovićeva odlomka apostola.

Ě se pojavljuje u svom starom obliku trokuta. U tom obliku imadu ga kvarnerski spomenici XI stoljeća i početka XII stoljeća (Valunska ploča, Krčki natpis i Bašćanska ploča).

Poluglas dolazi pod dva znaka (na rednim mjestima 29. i 30). Prvi od tih znakova je »jor« kakav znamo još u XI stoljeću sa Valunske ploče i drugih hrvatskih spomenika sve do XIII stoljeća. Drugi znak je u predodžbi ročkog glagoljaša nalik na latiničko slovo T ili nalik na dugi, uglati apostrof, a to je oblik koji u hrvatskoj glagoljici nastupa usporedno sa prvim znakom u XII stoljeću na Bečkim listićima i koji će tokom kasnijih stoljeća postati jedinstvenim pravopisnim znakom na mjestu gdje se nekada bilježio poluglas.

Posljednje slovo u ovom ročkom glagoljskom abecedariju je znak za nazal (*jus*), u obliku koji ima Grškovićev odlomak apostola i kakav se svega jedanput pojavljuje na Bašćanskoj ploči.

Po svim navedenim karakteristikama možemo zaključiti da se na našem ročkom grafitu pojavljuje većina slova što paleografski pripadaju XII stoljeću. No pojava nekih mlađih oblika, koji su značajni za glagoljske rukopise XIII stoljeća (G, ʒ, K?, U, H) usmjerava naše datiranje pod sam kraj toga stoljeća ili na početak XIII stoljeća, okruglo oko godine 1200.

Takvo je datiranje u skladu s datiranjem arhitekture i najstarijeg oslikanog sloja i posvetnih križeva u crkvi sv. Antuna, o čemu smo uvodno iznijeli podatke i indikacije.

Ročki glagoljski abecedarij je nalaz od prvorazrednog značenja za poznavanje hrvatske glagoljice, jer se u njemu ogleda standard hrvatske glagoljske azbuke starijeg razdoblja, i to kako u pogledu morfologije znakova tako i u pogledu sastava same

azbuke (u kojoj postoje dva znaka za poluglas i znak za nazal), a tako i u pogledu redoslijeda slova i njihovih brojčanih vrijednosti. U tom vidu od posebne je važnosti položaj slova Ѣ na 26. mjestu, što — prema tome — znači da je Ѣ u starijoj hrvatskoj glagoljici imao brojnu vrijednost 800. Berčić je bio u pravu.[14]

Od svih starih glagoljskih abecedarija, koji su do nas doprli, dokumentarna važnost Ročkog abecedarija leži i u tome, što ga nije prepisivala tuđa i nenavikla ruka iz nekog predloška, već ga je izravno na crkveni zid bilježila izvježbana ruka samoga glagoljaša i to u živom hrvatskom srednjovjekovnom ambijentu glagoljice kakav je vjekovima bio istarski Roč.

[14] I. Berčić, Brojna vrijednost slova Ѣ. Rad JAZU, knj. 2. Zagreb, 1868, str. 185—191. Berčić je na temelju dvokratne upotrebe slova Ѣ za brojnu vrijednost 800, u Vrbničkom drugom brevijaru iz g. 1391, zaključio da je Ѣ do g. 1391. »i za koje vrieme kašnje« stajalo između *Ot* i *Ci* i imalo brojnu vrijednost 800, dok ga na tom mjestu nije istisnulo slovo *Št*. On je upozorio da Ѣ u brojnoj vrijednosti 800 dolazi jedanput i u brevijaru Vida Omišljanina (koji je bio pisan godine 1396. upravo za crkvu u Roču! o. m.). Berčićevim zaključcima može se dodati primjedba da ni Divišev Stockholmski abecedarij iz godine 1360. još nema Št na 26. mjestu, između Ot i C, i da istom u abecedariju iz Toursa (oko 1400 god.) prvi put je uvršteno Št na 26. mjesto glagoljske azbuke. Međutim, stara hrvatska tradicija položaja Ѣ na 26. mjestu još se provlači i kroz XV stoljeće pa na tom mjestu nalazimo Ѣ u dva abecedarija, pripisana u marginalijama Bribirskog brevijara, napisanog god. 1470 (Arhiv JAZU III b 6), vidi: Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I, Zagreb 1969., str. 144.

Posvetni križ na zidu crkve sv. Antuna u Roču.

Detalj posvetnog križa na zidu crkve sv. Antuna u Roču, na kome je ugreben grafit — Ročki glagoljski abecedarij.

Zusammenfassung

DAS GLAGOLITISCHE ABECEDARIUM VON ROČ
(Abecedarium glagoliticum Rocense)

An der südlichen Mauer der Kirche des Hl. Antonius d. Einsiedlers in Roč auf der Halbinsel Istrien entdeckte der Verfasser unter der Tünche zwei Schichten mittelalterlicher Wandmalereien. Die jüngere Schicht ist gotisch. die ältere romanisch. Auf die romanische Schicht sind Weihekreuze gemalt in welche glagolitische Graffiti eingeritzt sind. Einer dieser Graffiti enthält fast die gesamte glagolitische Buchstabenreihe.

Der Verfasser datiert dieses glagolitische Abecedarium aus Roč aufgrund der paläographischen Analyse an das Ende des XII. oder den Anfang des XIII. Jahrhunderts, ungefähr um das Jahr 1200. Diese Datierung stimmt mit derjenigen des älteren Teiles der Kirchenarchitektur überein, die der regionalen Gruppe der romanischen Sakralarchitektur Istriens angehört welche man im Gebiet zwischen Buzet und Pazin vorfindet, in den Orten Vrh, Hum, Roč, Crnigrad und Grimalda. Die erwähnte Gruppe kann nach den bis jetzt bekannten Angaben in die zweite Hälfte des XII. oder den Anfang des XIII. Jahrhunderts datiert werden.

Der Fund dieses Abecedariums aus Roč ist für die Kenntnis des Standards der kroatischen glagolitischen Schrift der älteren Periode von besonderer Bedeutung, da es sich um das erste Beispiel eines Abecedariums handelt welches von einem Pop-Glagolit geschrieben wurde und zwar im aktiven Zentrum des glagolitischen Schrifttums, wie Roč es jahrhundertelang gewesen war. Das glagolitische Abecedarium enthält 34 Zeichen, darunter auch zwei Zeichen für Halbvokale und ein Zeichen für den Nasallaut. Von besonderer Wichtigkeit ist die Stellung des Zeichens jat auf dem 26 Platz des Abecedariums, d.h. mit dem numerischen Wert 800. Dieses Moment ist ein direkter beweis der alten These über den numerischen Wert des Buchstaben *jat*, wie sie im Jahre 1868 von I. Berčić vorgebracht wurde.